
Архів радянської доби

*Марина
Ткачук*

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів

Відтворення цілісної картини становлення і розвитку філософської освіти на вітчизняних теренах безумовно передбачає звернення до найближчого і ще свіжого у пам'яті сучасників радянського періоду її історії. Не оминати його увагою спонукає не тільки доволі значна часова тривалість, а й питома вага у тих процесах, що відбуваються у філософській науці й освіті пострадянських країн сьогодні. Усвідомлення цієї ваги — найсвіжіша ознака часу, яку, можливо, важко було передбачити у бурхливій 1990-ті. У ейфорії звільнення від ідеологічних тортур і виходу на простори філософування, непідвладного партійним директивам, здавалося, що пройдено «точку неповернення», за якою відкриваються перспективи справжньої філософської творчості, а все, що їй передувало, — трагічна сторінка, перегорнута назавжди і варта якнайшвидшого забуття. Однак досвіду двох десятиліть, що минули з часів «перебудови», виявилось достатньо, щоб увиразнити всю ілюзорність уявлень про те, що для подолання радянського минулого нашої філософської науки цілком вистачить урочистих відмов, переконливих запевнянь, змін «вивісок» на дверях кафедр чи, навіть, тих незбагненно-миттєвих особистісних трансформацій, що здатні перетворювати найзавзятіших

«наукових комуністів» (чи «істориків партії») на «незаангажованих» політологів, найпереконаніших «наукових атеїстів» — на ревних християн, а найпослідовніших «борців з буржуазним націоналізмом» — у найщиріших націонал-патріотів. Попри всі зусилля й певні успіхи у розбудові філософської освіти і науки, які навряд чи можна заперечити, доброякісні продукти вітчизняного «філософського виробника», не кажучи вже про злети творчої філософської думки, залишаються надто поодинокими на тлі неухильного зростання кількості дипломованих псевдонауковців і тих імітаційних та симулятивних процесів, що приховують брак фахової культури, знань, здатності та смаку до дослідницької діяльності. Ці процеси є переконливим свідченням того, що звичка до філософування «по-радянськи» виявилася міцнішою за прагнення до її подолання, і хоч би якими ширими були наміри дистанціюватися від нашого нещодавнього філософського минулого, воно підспудно присутнє у нашому філософському сьогодні.

З одного боку, це й не дивно, зважаючи на надто глибокі рани, нанесені філософському мисленню за доби тоталітаризму, — марно сподіватися, що їх загоєння може буде швидким. З іншого — цілком очевидно, що надії на одужання залишаться лише надіями без усебічного, доглибного осмислення всього того, що відбулося з філософією і філософами у радянські часи. Потреба в такому осмисленні відчувається дедалі виразніше: на пострадянському просторі тема радянської філософії викликає сьогодні значний інтерес дослідників різних поколінь. Однак для того, щоб спроби осмислення не вилилися у чергове «конструювання» реальності, такого собі «теоретизування» щодо феномену радянської філософії, варто усвідомити й необхідність їх уґрунтування на історико-філософських дослідженнях, що потребують спеціальних архівних студій і залучення великого розмаїття джерел — не тільки питомих філософських. Адже ж доволі значна кількість розвідок, присвячених філософії радянської доби (у тому числі, української) у 1960—1980-х рр. не повинна навіювати ілюзії її дослідженості — переважну частину цих розвідок створено на ідеологічне «замовлення», що мало на меті увиразнити поступально-прогресивний характер розвитку марксизму-ленінізму, його тріумфальну ходу республіками СРСР. Бездумне відтворення вміщених у них відомостей у сучасних підручниках і панорамних монографіях навряд чи проллє світло на ті сторінки вітчизняної історії філософії, які, попри їх найближчу до нас відстань, залишаються практично невідомими. Останнє особливо стосується діяльності тих інституцій, що опікувалися питаннями фахової філософської освіти — тут перед дослідниками відкривається, хоч як парадоксально, «неоране поле». Не прагнучи впоратися з ним у межах однієї розвідки, спробуємо бодай окреслити «освітні» контури філософії в радянській Україні, спираючись на історичні документи та архівні джерела.

Радянська модель освіти: сутність і становлення

Не буде перебільшенням стверджувати, що сфера освіти залишалася в епіцентрі неусипного партійно-державного керівництва впродовж усієї радянської історії. Прагнення до тотального контролю над усіма щаблями і ланками освітянського життя, увиразнене вже на зорі радянської влади, було не випадковим, адже стосувалося ключового у справі розбудови комунізму завдання — формування власне «будівничих», «людського матеріалу», спроможного втілити у життя проект комуністичного суспільства. Зрозуміло, що зрощення «нової породи» людей потребувало нової системи освіти і виховання, першим кроком до якої мала стати цілковита руйнація системи старої — «чужої» й «ворожої» ідеалам комунізму.

Про радикальність намірів більшовицької влади щодо освітянської сфери переконливо свідчили вже перші її декрети і постанови — *«Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»* (23 січня 1918), *«Про ліквідацію посад законочителів усіх ісповідань»* (17 лютого 1918), *«Про скасування форм і учбових знаків усіх навчальних закладів»* (18 лютого 1918), *«Про підпорядкування всіх навчальних закладів Народному комісаріату освіти»* (23 лютого 1918), що проголошувався головним державним керманічем «перетворення навчально-виховної справи в Росії з метою її об'єднання й оновлення на засадах нової педагогіки та соціалізму» [Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918]. Цими засадами «нової педагогіки» стали *соціальне виховання і трудове навчання*.

Приклад російських «товаришів» наслідували й українські більшовики. Хоча їхня влада остаточно утвердилась у грудні 1919 р., з третьої спроби, деякі революційні заходи у царині освіти було здійснено вже за часів їх першого і другого «пришестя» — зокрема, у грудні 1917 р. створено Наркомат освіти, а у травні 1919 р. прийнято *«Положення про єдину трудову школу УСРР¹»*, що передбачало запровадження на теренах республіки обов'язкової безкоштовної загальної освіти громадян (починаючи з восьмирічного віку), здобутої шляхом систематичного прилучення до «продуктивної праці». Увиразнюючи прагнення нової влади рішучо відмежуватися від старорежимної моделі освіти, «Положення» усувало не тільки будь-які елементи релігійного навчання і виховання, а й поділ учнів на класи, домашні завдання, п'ятибальну систему оцінювання знань, іспити тощо.

Черговим кроком в утвердженні «революційних» освітянських новацій стало прийняття Наркомосом УСРР у липні 1920 р. *«Декларації про соціальне*

¹ УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) — назва України до прийняття конституції 1937 р., згідно з якою її назву було змінено на УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

виховання дітей», що проголошувала засадничим принципом нової моделі освіти єдність навчання і трудового виховання в душі комунізму, але насправді освячувала домінування останнього. Монополізуючи справу освіти і виховання, держава покладалася не на такі «віджилі» ланки, як сім'я і школа (в очах тогочасних очільників наркомосів їхнє «відмирання» здавалося лише справою часу), а на дитячі будинки і комуни, визнані за ідеальні «інкубатори» зрощення нового «людського матеріалу».

У цілому дотримуючись настанов, задекларованих спільною постановою Наркомосів РСФСР та УСРР «Про єдність освітньої політики», ухваленої ще у травні того ж 1920 р., українські будівничі нової «трудової освіти» виявилися навіть радикальнішими за російських колег, запроваджуючи модель вузькопрофесійної освіти, безпосередньо пов'язаної із виробництвом і його потребами. Спеціалізація виявлялася вже на рівні трудових шкіл-семирічок, поділених на фабрично-заводські та агрономізовані. Ще виразніше дух «профтехнізації» позначався на системі вищої освіти: її головними ланками поставали технікуми та інститути, покликані готувати фахівців-практиків вузького профілю. Що ж до університетів, за самим своїм визначенням не відповідних утилітарно-технократичним цілям і завданням, то вони, згідно з рішенням Наркомосу УСРР, на початку липня 1920 р. просто припинили своє існування, передавши свої приміщення і майно новоствореним інститутам народної освіти².

У глибинному сенсі нова «освітня парадигма», увиразнена згаданими вище документами й остаточно утверджена прийнятим у листопаді 1922 р. «Кодексом законів про народну освіту в УСРР», знаменувала перетворення

² Реалії життя провідних у минулому освітніх і наукових інституцій на початку 1920-х рр. яскраво увиразнює один з архівних документів, який стосується колишнього Університету Св. Володимира. «В настоящее время, — писал неведомый корреспондент у липні 1922 р., — Киевский университет находится в состоянии полного разложения, вернее и юридически, и фактически его не существует. Помимо пережитых им многочисленных реформ он потерял много своих членов вследствие естественной смерти, а еще больше профессоров не входит в состав университета вследствие причин, так или иначе связанных с революцией. Многие за границей..., иные умерли от сыпного тифа и перенесенных тяжелых условий жизни ..., третьи — расстреляны ..., четвертые — просто покинули Киев, сделавшись центром интриг, национальных и личных счетов. ... В Киеве создалось странное положение, отличающееся от других центров умственной жизни: есть старое здание университета, есть библиотеки, кабинеты, лаборатории, есть остатки ученой корпорации, но, чтобы уничтожить и эти остатки, не выдают в срок жалования, дают в течение года (sic!) лишь 20-15-5% той суммы, которая причитается в качестве месячной платы, задерживают выдачу академического пайка, дают его не полностью. В список получающих академический паек внесены лица, не имеющие часто никакого отношения к науке и искусству, и не внесены лица, известные в науке своими трудами. С другой стороны, во главе университета стоят лица, чуждые науке и вообще не имеющие никакого отношения к народному образованию ...» (цит. за: [Очеретянко, 1997: с. 246]).

освітнянської сфери на цілковито підвладний партійно-державному керівництву механізм продукування і розподілу знання, підпорядкований вищій меті — формуванню якісно «нової» людини, будівничого «світлого комуністичного майбуття». З одного боку, цей утилітарний підхід ґрунтувався на ототоженні освіти із виробництвом, а отже, утверджував на її ниві такі «інноваційні» принципи і підходи, як *плановість* і *колективність*, перетворюючи вчителя на «шкроба» (шкільного *робітника*), а вченого — на «наукового *працівника*». З іншого ж боку, визначення пріоритетним завданням освіти і науки обслуговування потреб «диктатури пролетаріату» перетворювало їх на один із найголовніших «фронтів» класової та ідеологічної боротьби, перемога на якому можлива тільки за умови «*більшовизації*», «*пролетаризації*» та «*радянзації*» освітніх і наукових інституцій.

Відтак не дивно, що у житті останніх від початку 1920-х рр. привілейованою категорією постають вихідці з робітників і селян, рекомендовані партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями, *комнезамами* (комітетами незаможників) тощо³. Щойно пройшовши горнило *лікнепу* (ліквідації неписьменності) та *робітфаків* (робітничих факультетів індустріально-технічного чи сільськогосподарського спрямування), саме ці категорії громадян швидко поповнювали лави не тільки студентства та професорсько-викладацького складу вишів, а й обіймали керівні посади у численних структурних підрозділах Наркомосу. Перетворена на могутній фетиш, приналежність до «трудящих класів», що заступала будь-які особисті чесноти і здібності, перетворювалася на своєрідну перепустку до світу знань, а її володарі — на дієве знаряддя «пролетаризації» сфери освіти і науки, надійних провідників партійної політики «чисток» освітніх і наукових інституцій від «соціально-ворожих елементів», що стали однією з сумнозвісних ознак освітянських буднів 1920-х років⁴.

Як і в інших радянських республіках, кампанія «пролетаризації» освіти і науки розгорталася в УСРР у тісному зв'язку з їх «більшовизацією» та

³ Слід відзначити потужну роль, що її відіграла у справі «пролетаризації» вищої освіти постановва «*Про переважний прийом до вищих навчальних закладів представників пролетаріату і найбільшого селянства*», прийнята Радою народних комісарів Росії ще у серпні 1918 р., а згодом поширена й на інші радянські республіки.

⁴ Аби увиразнити масштаби «чисток» українських вишів за часів їх «пролетаризації», наведемо лише кілька цифр. Приміром, у 1921—1922 рр. до складу виключених за класовою ознакою потрапило 5,5 тис. осіб (див.: [Прилуцький, 2007: с. 150]), а в 1925 р. — 7139 осіб, тобто 25,3% від загальної кількості студентів республіки (див.: [Славута, 1998: с. 247]). Характерно, що ініціаторами «чисток», у тому числі «генеральної чистки» вишів 1929 р., проведеної під гаслом «Жодного чужого в радянському вузі!», виступало саме «пролетарське» студентство (див.: [Прилуцький, 2007: с. 151]). Зрозуміло, що жертвами «класової боротьби» у вишах поставали не тільки студенти, а й викладачі «непролетарського» походження.

«радянізацією», стимульованими циркуляром ЦК РКП(б) «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти» (листопад 1921 р.). Від 1922 р. фактичними керманичами шкіл і вишів стали політруки і політкомісари, а вже в 1925 р. адміністрацію переважної більшості українських інститутів народної освіти очолили комуністи. За результатами виборів, ретельно зрежисованих вищим партійним керівництвом, у 1929 р. впливовий «комуністичний десант» поповнив лави дійсних членів Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), діяльність якої невдовзі потрапила під цілковитий контроль влади. Годі й говорити — користуючись правом першочергового вступу до вишів і наполегливо витісняючи «некомуністів» з викладацьких та адміністративних посад, упродовж 1920-х рр. партійці та партосередки стали фактичними господарями освітніх і наукових інституцій. Ухвалена на початку 1930 р. (слідом за низкою союзних директив) постанова ЦК КП(б)У «Про завдання партії у галузі наукової роботи» не тільки утверджувала остаточне переведення української науки на засади плановості та колективності, поширюючи на діяльність науково-дослідних інституцій принцип «п'ятирічки», а й проголошувала її всебічне підпорядкування партійній номенклатурі.

Доволі стрімкому процесу становлення тоталітарної адміністративно-командної системи керівництва освітою і наукою чимало сприяли інтенсивні *політизація* та *ідеологізація* останніх, що відбувалися, з одного боку, шляхом насаджування комуністичної доктрини (цим «питанням» опікувалися спеціально створені восени 1920 р. у системі центрального і республіканських Наркомосів Головні комітети політичної освіти, що виконували функції органу «державної пропаганди комунізму»), а з іншого — жорсткою боротьбою з будь-якими формами і проявами інакомислення, охрещеного «буржуазною ідеологією» (циркулярний лист ЦК КП(б)У із промовистою назвою «Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах» з'явився вже наприкінці 1922 р.). Систематичні «ідейні» кампанії, організація постійно діючої агітаційно-пропагандистської та політично-просвітницької мережі, запровадження і закріплення у статусі провідних у вищих навчальних закладах низки суто ідеологічних дисциплін — зокрема, «Історії партії» та «Історії класової боротьби» (з 1922—1923 рр.), налагодження механізму цензури, «марксовізація» спеціалізованих наукових товариств (згадаймо поширені у 1920-х рр. спільноти біологів-марксистів, лікарів-марксистів, економістів-марксистів тощо), згуртування студентства у політизовані громадські об'єднання (на кшталт МОДРу — Міжнародної організації допомоги робітникам), з одного боку, й репресивні заходи щодо «ідейно ворожих елементів» — з іншого, виявили свою достатню дієвість у справі щеплення «нової людини» догматами «єдино-правильного» марксистсько-ленінського вчення.

Одним із важливих чинників «радянізації» освіти стала й її *атеїзація*. На жаль, остання передбачала не тільки надання освіти виключно світсько-го характеру (шляхом усунення конфесійно-релігійних елементів, згідно із задекларованим принципом відмежування школи від церкви, та утвердження «наукового світогляду»), а свідому й нещадну боротьбу з будь-якими проявами релігійності в освітянському середовищі та за його межами. У відповідності до численних партійних директив, прийнятих у 1920-ті рр., антирелігійна пропаганда стає однією із важливих складових діяльності освітніх і наукових інституцій, а викладачі та студенти опиняються на передовій атеїстичного «фронту». Галасливі пропагандистські акції юних «войовничих безвірників» (як правило, з нагоди релігійних свят), численні антирелігійні семінари та диспути, збір коштів на черговий літак або танк під гучними назвами «Безбожник» чи «Безвірник України», бурхлива реакція на щонайменші прояви релігійних почуттів — усе це звичайні реалії українських вишів кінця 1920-х — початку 1930-х рр., що поступово перетворювалися на один із важливих механізмів радянської ідеологічно-пропагандистської машини.

Перманентні пошуки партійно-державним керівництвом внутрішнього і зовнішнього ворога, а отже перебування країни у стані постійної бойової готовності, зумовили й увиразнену вже у 1920-х рр. тенденцію до *мілітаризації* освіти та науки. З 1927 р. у вищих навчальних закладах діяли осередки військово-патріотичного Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ); наприкінці 1920-х рр. особливого поширення набули спеціалізовані військові гуртки, участь студентства в яких носила масовий характер. У 1931 р. в усіх навчальних закладах СРСР було запроваджено програму фізичної підготовки «Готовий до праці та оборони» (ГПО). Що ж до радянської науки, то для більшості її галузей зміцнення оборонної могутності держави стало пріоритетним «партійним» завданням ще в перші роки радянського будівництва.

Як характерну тенденцію у розвитку радянської системи освіти 1920-х рр. слід відзначити запровадження, згідно з резолюціями XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), принципу *коренізації*, покликаного сприяти розвитку національних культур і формуванню національних кадрів. Реалізація цього принципу в УСРР відбувалася через практику *українізації*, поширену з середини 1920-х рр. — у першу чергу, у сфері освіти, науки та культури. За кілька років українську мову навчання було запроваджено не тільки майже в усіх середніх і в переважній більшості вищих навчальних закладів (хоча, як стверджують дослідники, для двох третин професорсько-викладацького складу це запровадження залишилося лише на папері (див.: [Кузьменко, 2005]), а й у діловодстві держави. Бурхливо розвивалися українське книговидавництво і преса, література і мистецтво. Проте ста-

лінський курс на злиття націй у «нову історичну спільноту» — «радянський народ», запровадження якого в першу половину 1930-х рр. супроводжувалося хвилею репресій щодо діячів національних культур, призвело до згорання політики українізації, на довгі роки загальмувавши розвиток української культури.

Нарешті, останні штрихи до радянської освітньої моделі було нанесено низкою відомих партійних постанов першої половини 1930-х рр.⁵, які вивершували процес тотального підпорядкування освітньої та наукової сфери партійному керівництву і контролю, клали край деяким «хибним експериментам» попередньої доби і повертали до навчальних закладів відкинута у революційному запалі єдину систему освіти, предметність викладання, п'ятибальну систему оцінювання знань, уніфікованість навчальних планів, дисципліну, форму, правила внутрішнього розпорядку і поведінки тощо. На «старі стежки» поверталася й українська вища школа — у 1933—1934 рр. відновили свою діяльність університети, увійшли до складу середніх навчальних закладів технікуми. У системі освіти і науки відновлювалися вчені ступені та наукові звання⁶.

Попри низку формальних новацій у сфері організації освіти і науки на теренах СРСР, здійснених у подальші роки радянської влади, її освітня парадигма залишалася незмінною аж до часів «перебудови». Стратегічним завданням радянської системи освіти, сформульованим за часів її зародження, поставало формування «нового, вищого типу людини розумної — Хомо Советікус», а його засоби відповідали методиці «комуністичного виховання», запровадженій і апробованій у 1920—1930-ті рр. Пільги та квоти за соціальним і національним походженням, тотальний контроль партійних і каральних органів, ідеологічна зашореність навчальних програм, підтримка стану перманентної боротьби з ідейним ворогом, що раз від разу ховався за іншу «личину» — «троцькістів», «вейсманістів-морганістів», «космополітів», «буржуазних націоналістів» тощо, непримиренність до будь-якого вільнодумства, політизований, атеїзований і мілітарний характер виховання — ці й інші згадані вище ознаки, набуваючи нових форм, зберігали свою незмінну сутність.

⁵ Ідеться, зокрема, про такі постанови ЦК ВКП(б): «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (1930), «Про початкову і середню школу» (1931), «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» (1932), «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934), «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (1935), «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (1936), «Про роботу вищих учбових закладів і керівництво вищою школою» (1936, спільно з РНК) та ін.

⁶ Присудження вчених ступенів і звань було регламентоване постановами РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» (1934) та «Про порядок встановлення вчених ступенів і звань» (1937).

Якою ж мірою вписувалася у цей загальний радянський контекст філософська освіта? Які завдання і функції було покладено на неї? Що визначало її зміст і специфіку? Саме ці питання постануть предметом нашого подальшого розгляду.

**«За марксо-ленінську філософію!»:
на українських освітянських «фронтах»
1920—1930-х рр.**

Пафос заперечення «старого» світу, яким проникнуті перші кроки діяльності будівничих пролетарської освіти, неминуче поширювався і на царину філософії, — втім, як і на всю сферу гуманітарних і суспільних наук, що від початку сприймалися більшовицькою владою як небезпечний притулок ворожої «буржуазної ідеології». З перших партійно-урядових кроків ставало зрозумілим, що ця сфера перетворюється на поле бою, причому в сенсі далеко не метафоричному.

За задумом вождів революції, наступ на «ідейному фронті» мав розгортатися відразу у двох напрямках: з одного боку, руйнації «старорежимних» освітніх інституцій і «знешкодження» інтелігенції, а з іншого — форсованого і масового щеплення громадян Країни Рад «єдино правильним» і «непереможним» марксистським ученням.

Із першим завданням рішуча і позбавлена будь-яких сентиментів до «освічених кріпосників» революційна влада впоралася за якихось кілька років, фактично зруйнувавши вищу школу шляхом ліквідації юридичних (1919) та історико-філологічних факультетів (1921) і нескінченних реорганізацій їх залишків (або ж і закриття університетів, як це трапилося в УСРР), підпорядкування всіх сфер вузівського життя і діяльності контролю політкомісарів⁷ і доведення до животіння колишніх професорів і приватдоцентів, позбавлених не тільки наукових ступенів і вчених звань, а й продовольчих пайків. Фінальним акордом у цьому «попередньому розчищенні» освітянської ниви стала беспрецедентна акція масової депортації (під загрозою розстрілу) «антирадянської інтелігенції», здійснена восени 1922 р.

⁷ Характер цього контролю і безсилля професури протистояти брутальним спробам втручання недовчених молодиків «із повноваженнями» у суто академічні справи виразно демонструють деякі архівні документи, зокрема «Протест против незаконных действий комиссара при университете, несовместимый с Уставом университета», поданий радою професорів Київського університету наркомові освіти Володимиру Затонському 11 квітня 1918 р. Не вважаючи за потрібне особисто зустрітися з депутацією на чолі з Євгеном Спекторським, нарком обмежився коротким, але доволі промовистим вердиктом: «Никакой автономии не будет. Кому угодно заниматься действительно наукой, милости просим, а заскорузлых представителей касты профессоров придется вообще выставить» [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — *ІР НБУВ*). — Ф. 33. — № 1659. — Арк. 1].

Як відомо, у складі двох сотень вигнанців опинилась і ціла низка видатних філософів — Микола Бердяєв, Семен Франк, Іван Ільїн (усі — за стандартним звинуваченням: «не только не примирился с существующей в России в течение пяти лет Рабоче-Крестьянской властью, но ни на один момент не прекращал своей антисоветской деятельности в моменты внешних затруднений для РСФСР») (див.: [Макаров, 2002; Заключение ГПУ о высылке Н.А. Бердяева; Ильин, 1999: с. 435]), Микола Лосський («идеологически вредный»), Сергій Булгаков («поп, ... черносотенец, церковник, антисемит, погромщик, врангелевец»), Лев Карсавін («философ-мистик, церковник»), Федір Степун (займався «злостной антисоветской деятельностью») (див.: [Препроводительная записка И.С. Уншлихта И.В. Сталину]) та ін. Насправді ж усіх їх позбавляли батьківщини не за діяльний опір новій владі, а за «духовную неприемлемость... большевистски-коммунистического мирозозерцания» [Протокол допроса Ф.А. Степуна] і прагнення «открыто о своих убеждениях заявлять» [Протокол допроса Л.П. Карсавина], «высказать свои взгляды по совести, не подыгрываясь под господствующие мнения, сообразуясь со степенью свободы, предоставленной законом» [Протокол допроса А.С. Ланде-Изгоева]. Відтак акт «очищення» Росії від «дипломованих лакеїв попівщини» обертався трагедією не тільки вигнанців, а й усієї країни, де інакомислення перетворювалося на злочин, що заслугоує на найсуворіше покарання. Втім, з огляду на подальші події радянської історії, доводиться констатувати, хоч як парадоксально, і певний позитив згаданої чекістської «операції»: назавжди отруївши життя вимушених емігрантів та їх родин, вона принаймні врятувала їх від тортур, таборів і загибелі, яких не unikли «милостиво» залишені, зберегла творчий потенціал цілої когорти російських інтелектуалів, плоди яких збагатили світову культуру.

Як відомо, сумнозвісна висилка торкнулася й київської, харківської та одеської інтелігенції, однак у «регіональних» списках осіб, призначених стати вигнанцями⁸, філософської професури не виявилось. Це й не дивно, адже на момент проведення «операції» на теренах УСРР колишніх університетських чи духовно-академічних філософів майже не залишилося. З остаточним утвердженням радянської влади більшість їх емігрувала з країни. «Что касается моих мотивов, — згадував, зокрема, Георгій Флоровський⁹, — то я был убежден: с советской властью мне не по пути. Хотя ей и были нужны учителя, но учителя лишь в марксистском духе. И никакую философию и даже историю — помимо марксистской — они бы не потер-

⁸ Див.: «український список» вигнанців: [Адамський, 2007].

⁹ Відомий богослов і філософ Г. Флоровський закінчив Одеський університет і у 1919 р. розпочав там свою викладацьку кар'єру на посаді приват-доцента.

пели. Это было ясно. Поэтому оставаться смысла не было» (цит. за: [Георгий Флоровский, 1995: с. 27]). Те саме переконання вочевидь поділяли Василь Зеньковський, Євген Спекторський, Дмитро Чижевський, Генріх Якубаніс. Що ж до кількох київських університетських і духовно-академічних філософів, які так і не наважилися на еміграцію, то їхні сподівання на «мирне співіснування» з радянською владою виявилися марними. Більшості з них не судилося уникнути злиднів і репресій¹⁰. Але навіть тим, у чиєму житті не було вигнання, арештів, допитів, в'язниць і таборів — як от обраному у 1922 р. академіком ВУАН Олексію Гілярову — радянські часи, позначені вимушеною «методолого-ідеологічною перебудовою», не принесли нічого крім душевних мук, творчого занепаду і прижиттєвого забуття¹¹.

¹⁰ Зокрема, за «антирадянські публікації» у 1921 р. потрапив під арешт колишній професор філософії Історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька і Університету Св. Володимира Павло Тихомиров. З Ярославського педуніверситету в 1930 р. було «вичищено» Івана Четверикова, затаврованого як «антиобщественный элемент». У 1933 р. цього колишнього професора Київської духовної академії було засуджено на три роки заслання до Казахстану за буцімто участь у «нелегальній підготовці антирадянських кадрів з числа церковників». Майже вісім місяців (серпень 1938 — квітень 1939) провів у Лук'янівській в'язниці, перебуваючи під слідством за стандартним обвинуваченням в «антирадянських настроях і контрреволюційній діяльності», сімдесятирічний Петро Кудрявцев, якому довелося змінити професорську кафедру КДА на скромну посаду шкільного вчителя літератури, а згодом — дійти й до статусу лаборанта агрохімічної лабораторії Інституту соцземлеробства. Від неминучого вироку П. Кудрявцева врятували не стільки клопотання рідних, скільки початок кампанії боротьби з «єжовщиною».

¹¹ Попри наявність цілої низки «внутрішніх» чинників, вирішальну роль у світоглядній «еволюції» О. Гілярова у 1920—1930-х рр. відіграли, без сумніву, чинники «зовнішні»: в умовах перетворення марксизму на тотальну й панівну ідеологію зрілий науковець із уже сталим, глибоким і цілісним баченням світу на схилі життя постав перед необхідністю пристосовуватися до «єдино правильного вчення». Але ж чи міг мислитель, який завжди заперечував монополію на істину і досконалість усіх без винятку філософських учень, раптом «прозріти» й віддати її марксизму, та ще й вульгаризованого радянського гатунку? Навряд чи. І це засвідчують праці О. Гілярова, написані у «вук'янівський» період: «марксистськими» в них є тільки назви («Схема истории философии в освещении исторического материализма», «Философия в революционной и классовой борьбе», «Анализ основных понятий, необходимых для четкого понимания диалектического материализма» та ін.). Що ж до їх змісту, то вони є свідченням болісних і марних потуг синтезувати з марксизмом виплеканий у попередні роки «синехологічний спиритуалізм». Недарма згадані праці так і залишилися недописаними, а з усього написаного О. Гіляровим у 1920—1930-х рр. побачили світ тільки кілька розділів його «Схеми».

Недостатня «марксистськість» академіка не залишилася непоміченою для керманців радянської освіти і науки, для яких «колишні» залишалися об'єктом особливого пильнування і підозри навіть тоді, коли не чинили опору. З кінця 1920-х рр., з часів тотальної «окупації» ВУАН «червоною професурою», О. Гіляров, так само як інші «старі» академіки, фактично був усунутий від справ. Заклопотані викриванням і тавруванням один одного, «нові» академіки навіть не помітили його смерті — судячи з від-

Розправа над «старою» філософською інтелігенцією й ліквідація ко-
лишніх філософських осередків — яскраве свідчення не тільки нещадної
класової й ідейної боротьби «пролетаріату», а й відсутності у нової влади
потреби у власне філософській освіті та культурі, що мали поступитися
місцем примітивній «політграмоті». Одіозні «теоретики» популярного на
початку 1920-х рр. антифілософського руху, над якими так полюбляла глу-
зувати пізніша радянська історіографія, — Сергій Мінін, Едуард Єнчмен,
Мартин Лядов, Борис Таль і ціла низка інших партійних функціонерів та
освітян нового ґатунку, — утверджуючи у свідомості мас тезу про принци-
пову чужинність і навіть «ворожість» будь-якої філософії інтересам і цілям
пролетаріату, що потребує «позитивної науки», а не «теорії жрецької кас-
ти», не тільки увиразнювали «дух часу», якому було «не до філософії», а й
узагальнювали досвід перших комвузів, де дисципліна під назвою «філосо-
фія» взагалі не фігурувала¹². Цілком не дивно, що гасло «Філософію за
борт!» вперше пролунало саме з України¹³ (факт, на який до сьогодні не
звертають уваги дослідники) — вузькочолий технократизм, «запліднений»
комуністичною риторикою, що видавався у 1920-х рр. за освітній ідеал
«нового» суспільства, і справді не потребував ані «стершихся пятаков ис-
тории философии», ані власне прилучення до вищих проявів людської куль-
тури. Ті самі тенденції панували й у всесоюзному масштабі — з початку
1920-х рр. від студентів Країни Рад вимагали оволодіння тільки т. зв. «су-
спільствознавчим мінімумом», визначеним партійними директивами. У 1921—
1925 рр. до його складу входили такі предмети «нового ґатунку», як «розви-
ток суспільних форм», «історичний матеріалізм», «пролетарська револю-
ція», «політичний устрій держави» і «план електрифікації» (див.: [Декрет
Совета Народных Комиссаров от 4 марта 1921 г.]). З січня 1925 р. цей пере-
лік, згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про суспільний мінімум і пропаганду
ленінізму у вузах», зазнає модернізації у відповідності до політичних завдань

сутності бодай згадки про неї в академічних «Вістях». Згодом знижили й поховання на
Байковому кладовищі... У анналах радянської філософської історіографії ім'я О. Гіля-
рова згадувалося хіба що як символ марності потуг «старої» професури збагнути
«справжній революційний сенс» марксистсько-ленінського вчення.

¹² Щоправда, поширення антифілософських настроїв на початку 1920-х рр. мало і цілу
низку інших чинників і мотивів — починаючи з одержимості будівничих нового ладу
пафосом руйнування «старого» світу й відмови від наслідування його «пережитків» і
закінчуючи твердженнями самих «отців марксизму» про «подолання» і «скасування»,
у світлі наукового соціалізму, не лише буржуазної, а й будь-якої філософії.

¹³ Відому статтю Сергія Мініна (1882—1962) «Філософію за борт!» написано за часів
його членства у ЦК КП(б)У та РНК УСРР і вперше опубліковано в харківському вій-
ськово-політичному часопису «Армия и революция» (№ 5 за 1922 р.). Розголосу зга-
даної статті сприяв її передрук (у скороченому варіанті) в московському журналі «Под
знаменем марксизма» (№ 5—6 за 1922 р.).

«моменту»: з вищеназваних дисциплін у розкладі залишається тільки історичний матеріалізм, інші поступаються місцем «історії класової боротьби», «Конституції СРСР», «політекономії», «історії партії та основам ленінізму», «радянському господарству і радянській економічній політиці», «господарському трудовому праву» і «профспілковому руху». Викладання оновленого «мінімуму» (в обсязі 342-х годин) доручається новоствореним кафедр історії партії і ленінізму та їх співробітникам-«суспільствознавцям».

Підготовка останніх, ясна річ, була предметом особливої уваги партійно-державного керівництва, що розглядало її як одне із першочергових завдань радянського будівництва. Вирішуючи це завдання, українські «товариші» від початку поклалися на досвід і настанови центрального Наркомосу, формуючи, за російським зразком, широку мережу партшкіл і комвузів. Найбільш значущу роль відводили «комуністичним університетам» — зокрема, Комуністичному університету ім. Артема (1922—1932), створеному в Харкові (за аналогією з московським Комуністичним університетом ім. Свердлова) для підготовки партійно-радянської номенклатури і викладачів-суспільствознавців. Поряд із харківським (денним і вечірнім), вечірні комуністичні університети діяли також у Києві та Дніпропетровську¹⁴. Щоправда, історія згаданих інституцій не була тривалою: у світлі «нових завдань» партії, пов'язаних із колективізацією, всі радянські комуністичні університети восени 1932 р. було реорганізовано у Вищі комуністичні сільськогосподарські школи.

Тенденція до закріплення за вузами виключно навчально-виховних функцій і принципового відмежування їх від наукової діяльності, особливо виразно притаманна радянській освітній політиці 1920-х рр., позначилася й на «суспільствознавчій науці», розвитком якої в УСРР мали опікуватися спеціально створені науково-дослідні кафедри та інститути, що розглядалися партійно-державним керівництвом як «горизонтальна федерація над вузами» і «база для Академії наук» (див.: [Ряппо, 1927: с. 43—44]). 3-поміж тих із них, які відіграли помітну роль у процесі становлення «радянської філософії», варто згадати, в першу чергу, створену наприкінці 1921 р. у Харкові й очолену одним із найавторитетніших радянських теоретиків марксизму 1920-х рр. Семеном Семковським *кафедру марксизму та марксознавства*. Успішно впоравшись із завданням «концентрації» навколо себе марксистських кадрів і розпочавши процес їх відтворення шляхом запровадження аспірантури (див.: [Юринец, 1930: с. 129]), саме ця кафедра створила фундамент *Українського інституту марксизму* (1922), переймено-

¹⁴ Упродовж трирічного навчання майбутні «виконроби» соціалістичного будівництва (до їх лав зараховували виключно комуністів і комсомольців зі стажем) опановували той самий комплекс дисциплін «суспільствознавчого мінімуму», тільки в поглибленому вигляді.

ваного у 1924 р. на *Український інститут марксизму-ленінізму* (УІМЛ). У структурі останнього діяли три відділи — економічний, історичний і філософсько-соціологічний, а також кафедра національного питання (з 1926 р.). Філософсько-соціологічний відділ функціонував у складі трьох кафедр — філософії, соціології і права. Керувала відділом президія, до якої входили їх завідувачі — Семен Семковський (кафедра філософії), Володимир Юринєць (кафедра соціології) та Рувім Левік (кафедра права). Загальне керівництво інститутом зосереджувалося в руках партійно-державної номенклатури (зокрема, у 1927—1930 рр. його директором був Микола Скрипник, у 1930—1931 рр. — Олександр Шліхтер).

У липні 1931 р., згідно з рішенням ЦК КП(б)У, УІМЛ було реорганізовано у *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН), що діяла до середини 1936 р.¹⁵ До складу ВУАМЛІН від початку входило шість науково-дослідних інститутів (Інститут історії, Інститут філософії та природознавства, Інститут економіки, Аграрний інститут, Інститут права та радянського будівництва, Інститут кадрів), дві науково-дослідних кафедри (національного питання та літературознавства), а також заочні курси марксизму-ленінізму. Наприкінці 1931 р. асоціація поповнилася науково-дослідним сектором пропаганди. Згодом у Києві, Одесі та Дніпропетровську було відкрито філії ВУАМЛІН (кожна у складі трьох секцій — історичної, економічної та філософської). Крім того, під егідою ВУАМЛІН діяло чотирнадцять наукових товариств (істориків-марксистів, економістів-марксистів тощо) та чотирнадцять постійних комісій (з вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн; з історії більшовицької преси; теорії й практики комсомольського руху та ін.).

Діяльність згаданих інституцій була інкорпорована у всесоюзний процес розбудови «марксо-ленінської науки» — предметом їхньої відповідальності поставав «український фронт» ідеологічної боротьби, що набирала обертів мірою зміцнення тоталітарної радянської держави. На жаль, її перипетії тільки нещодавно постали предметом спеціальних досліджень, причому перипетії на «українському *філософському* фронті» і досі залишаються майже суцільною «білою плямою». Проте, на наше переконання, тільки їх ретельна реконструкція і аналіз спроможні пролити світло на процес становлення «радянської філософії» на українських теренах, визначити місце і роль тогочасних українських діячів у розбудові діалектичного та історичного матеріалізму як «філософського підґрунтя» марксизму-ленінізму. У цьому сенсі особливо цікавим видається вивчення «українського відгалуження» у філософських дискусіях 1920-х рр. (що починалися з тео-

¹⁵ Керівництво ВУАМЛІН здійснювали (на посаді президента) Олександр Шліхтер (до листопада 1934 р.) та Освальд Дзеніс.

ретичних суперечок на тему «чи потрібна філософія пролетаріату?», а завершилися конструюванням й утвердженням «єдино правильного» філософського вчення у складі діалектичного та історичного матеріалізму), аналіз «українського доробку» у формуванні категоріального апарату «марксистсько-ленінської філософії», дослідження процесу інституалізації радянської філософії на українських теренах, відтворення людських доль її творців тощо. Предметом фахового аналізу має постати й питання про специфіку «українського філософського фронту» перших радянських десятиліть, хоча попередній погляд фіксує радше аналогії і паралелі із подіями, що відбувалися «в центрі» — зокрема, в УСРР так само точилася жвава суперечка між «діалектиками» (на чолі з В. Юринцем) і «механістами» (на чолі з С. Семковським), перипетії і результати якої дуже схожі на «московські»; в українському «філософському» середовищі 1920-х—1930-х рр. діяли скальковані з російських зразків товариства і періодика¹⁶; драматичні «повороти» на українському і російському «філософських фронтах» мали одних і тих самих «режисерів», а більшість «бійців» обох «фронтов» проголошено «ворогами народу» і знищено.

До речі, так само як і «центральні» марксистські інституції, їх українські «аналогії», замислені як науково-дослідні¹⁷, відігравали першорядну роль у підготовці науково-педагогічних працівників у царині суспільствознавства, а їхні співробітники активно займалися викладацькою діяльністю та її методичним забезпеченням у «комвузах»¹⁸: давалася взнаки

¹⁶ Зокрема, Українське науково-філософське товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик», створене у Харкові у вересні 1927 р., було фактичною «філією» відомого «Общества воинствующих материалистов» (згодом — «материалистов-диалектиков»), що діяло у Москві, а головний український філософський орган тих часів — часопис «Прапор марксизму» (1927, у подальшому — «Прапор марксизму-ленінізму» і «Під марксо-ленінським прапором»), постав «на образ і подобу» центрального журналу «Под знаменем марксизма».

¹⁷ Щоправда, «наукова-дослідна» робота цих інституцій, так само як і освіта у вишах, носила радше політпросвітній і пропагандистський характер. Приміром, у 1935 р. наукова робота Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН, як свідчать архівні джерела, полягала у розробці теми «Формування нового ставлення до праці і власності» й підготовці відповідної монографії, план-проспект якої передбачав такі розділи-«гасла»: «Більшовицька партія і професійний революціонер як прообраз нової людини», «Будівництво соціалізму та формування нової людини», «Харківський тракторний завод», «Колгоспи», «Оволодіння мас науковим світоглядом» (див.: [Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО). — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 101—102]).

¹⁸ Поряд із відомими підручниками московських авторів («Теория исторического материализма» Миколи Бухаріна, «Введение в философию диалектического материализма» Абрама Деборіна, «Введение в диалектический материализм» Григорія Тимянського, «Исторический материализм» Семена Гонікмана, «Исторический материализм» за ред. Володимира Ральцевича та ін.) особливою популярністю в УСРР користували-

«кадрова скрута», підтримувана систематичними «чистками», а з початку 1930-х рр. — і значно потужнішими карними заходами. На початку 1920-х рр. ця «скрута» змусила залучити до викладацької і наукової діяльності осіб із далеко не бездоганим, з більшовицької точки зору, «ідейним» минулим, але добре «підкутих» у західних і російських університетах та інститутах. Попри хронічно підозріле ставлення, гранично чітко висловлене ленінською формулою «*присмотреть надо*», саме марксистична з європейською освітою (на кшталт вихованців філософського факультету Бернського університету Абрама Деборіна та Любові Аксельрод, доктора філософії Віденського університету Володимира Юринця, випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету Семена Семковського, що десять передреволюційних років провів у Відні) виявилися найпомітнішими постатями радянської філософії періоду її становлення, відігравши потужну роль у процесі як її інституалізації, так і підготовки викладацьких і наукових кадрів.

Проблему забезпечення вищих навчальних закладів кадрами марксистів-суспільствознавців в УСРР, як і в інших радянських республіках, намагалися розв'язувати за допомогою аспірантури, що функціонувала, зокрема, в УІМЛі (а згодом — у ВУАМЛІНі) з 1929 р., а також відрядженням українських партійців на навчання до московських закладів — зокрема, до Інституту червоної професури, створеного ще у 1921 р.¹⁹

Особливі сподівання щодо вирішення кадрового питання були пов'язані із запровадженням восени 1932 р. у структурі ВУАМЛІН власних *Інститутів червоної професури* (в тому числі — *ІЧП філософії*), які згодом (згідно з постановою ВУЦВК від 10 січня 1934 р.) було об'єднано в єдиний Інститут червоної професури при ВУЦВК з шістьма відділами — економічним, філософським, історичним, радянського будівництва і права, літературним, підготовчим²⁰.

ся підручники і посібники харківських філософів-марксистів — зокрема, Семена Семковського («Конспект лекцій по историческому материализму»; «Марксистская хрестоматия: в 3-х т.») та Володимира Бойка («Діалектичний матеріалізм». — Х., 1928). Після зрежисованого Й. Сталіним «повороту на філософському фронті» початку 1930-х рр. статус офіційного набув підручник за редакцією Марка Мітіна «Диалектический и исторический материализм» (М., 1933).

¹⁹ Варто звернути увагу на квотний принцип, що діяв при вступі до «центрального» ІЧП. Зокрема, на 1934—1935 навчальний рік Україні було виділено 45 місць, з них: Харків — 10, Київ — 9, Дніпропетровськ — 7, Донбас — 7, Одеса — 7, Вінниця — 3, Чернігів — 2 (див.: [Про набір до інститутів червоної професури в Москві]).

²⁰ Відкритий у Харкові, у вересні 1934 р. ІЧП «переїхав» до Києва, розмістившись на вулиці з доволі символічною назвою «*Жертв революції*» (нині — Трьохсвятительська). Після закриття ІЧП у листопаді 1937 р. на його базі було відкрито Інститут підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін вузів і втузів.

Створюючись як «вищий навчальний партійний заклад, який має готувати висококваліфіковані більшовицькі українські кадри викладачів, наукових та практичних робітників для соціалістичного господарства і різних ділянок культурного будівництва»²¹, Інститут червоної професури при ВУЦВК від початку мав характер «станової» установи, потрапити куди міг далеко не кожний. Щоправда, справа полягала у необхідності мати не так видатні знання чи здібності (від абітурієнтів вимагалася наявність вищої освіти на рівні комуністичного чи соціально-економічного вузу, або й робітфаку — якщо йшлося про підготовче відділення, а також знання одної з іноземних мов в обсязі вузівської програми), як партійний стаж (для робітників — від шести років, для службовців — вісім років і досвід керівної роботи не менше трьох років) (див.: [Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р.]). Особливо враховувалася соціальна приналежність — перевага надавалася робітникам (серед допущених до вступу ця категорія становила, зазвичай, понад сімдесят відсотків осіб, натомість кількість службовців коливалася від восьми до дванадцяти відсотків)²². Відомості про «партстаж і соцстан» мали підтверджуватися засвідченою довідкою. Крім того, від вступників вимагали обкомівське посвідчення про відрядження і докладну партійну характеристику (див. [там само]).

Абітурієнти, які подолали «анкетний» відбір, мали подати письмову роботу і (в разі отримання задовільної оцінки) скласти три усних іспити — з «теоретичної економіки», філософії (діалектичного та історичного матеріалізму), історії ВКП(б) та КП(б)У. Пропонована тематика робіт стосувалася виключно питань марксизму-ленінізму (з акцентом на ленінізм) та історії партії²³.

Той, хто долав вступні випробування, набував статусу аспіранта і впродовж трьох років мав підвищити свій фаховий рівень шляхом навчання (лекції, семінари, консультації) та підготовки випускної роботи (дисертації), яку належало захищати на зборах відділу (або кафедри) у присутності офіційного опонента.

Філософський відділ ІЧП готував фахівців за двома спеціальностями — діамат та істмат. Навчання аспірантів, закріплених за відповідними фаховими групами, мало здійснюватися за програмами і планами, розробленими у відділі й затвердженими керівництвом інституту. Низка дисциплін

²¹ Положення про Інститут червоної професури. — ЦДАВО. — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.

²² Див. точні кількісні дані за 1934—1936 рр.: [Богдашина, Сазонова].

²³ Для прикладу наведемо кілька з них: *ленінська теорія соціалістичної реконструкції сільського господарства*; *ленінська теорія пролетарської революції*; *диктатура пролетаріату*; *більшовики у Жовтневій революції*; *основні економічні проблеми другої п'ятирічки* тощо (див.: [Умови прийому до Інституту червоної професури на 1934/35 р.]).

носила нормативний характер для всіх спеціальностей — їх викладання забезпечувалося загальноінститутськими кафедрами, створеними у кожному відділі (у філософському їх було дві: діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму). Комплекс так званих «допоміжних дисциплін», до яких належали «чужоземні» мови, військова підготовка, математика, фізика, статистика, біологія та ін., формувався залежно від потреб обраного фаху. Навчальні плани мали «забезпечити набування аспірантами, на основі марксо-ленінської методології, систематичних знань, теоретичних і практичних, відповідного фаху, як неодмінної передумови для підготовки аспіранта до наукової, викладацької або практичної роботи»²⁴. При цьому висувалася головна вимога: «Вся система навчальної роботи інституту будується так, щоб бути політично актуалізованою»²⁵. З кожної прослуханої дисципліни аспіранту належало скласти залік, наприкінці навчального року — «переводні іспити». Від слухачів вимагалася також щорічна підготовка тексту доповіді за обраним фахом і тез за однією з допоміжних дисциплін. Відтак не дивно, що один із пунктів *«Положення про Інститут червоної професури»* забороняв поєднання навчання із роботою (педагогічна діяльність в обсязі шести — восьми годин на декаду дозволялася тільки аспірантам другого і третього років навчання)²⁶.

В основу концепції фахової підготовки «червоних професорів філософії» було покладено переконання, згідно з яким «серйозна філософська освіта можлива тільки на основі ґрунтовного знання найважливіших суспільних дисциплін (політична економія, історія, історія ВКП (б) та ін.) і сучасного природознавства» [Юдин, 1935: с. 3]. Оскільки вважалося, що знання цих дисциплін майбутні професори філософії встигли отримати у «комвузах», то їх аспірантська підготовка передбачала ґрунтовне опанування історії філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, а також вивчення таких «додаткових, суміжних із філософією, дисциплін», як історія, історія науки (у різних її галузях — механіки, техніки, астрономії, математики, фізики, хімії, біології), історія соціальних учень, історія літератури, спроможні надати «такий матеріал, що слугував би історичною основою і доповненням до студійованих філософських шкіл і проблем» [там само].

Керівними у вивченні історії філософії концепція підготовки «червоних професорів» проголошувала принципи історизму, партійності і класовості філософії (див. [там само]), що знаходило відбиток у програмах історико-філософського циклу. Приміром, термін «боротьба» поставав

²⁴ Положення про Інститут червоної професури. — ЦДАВО. — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Арк. 3.

ключовим в усій історії античної філософії²⁷, Аристотель розглядався як «ідеолог середніх класів античного рабовласницького суспільства часів македонської експансії» [там само, с. 12], вивчення філософії Лока починалося із засвоєння тези: «Лок — син класового компромісу 1688 р.» [там само, с. 20], естетика Канта пов'язувалася з «реакційним буржуазним формалістичним мистецтвознавством ХІХ—ХХ ст.» [там само, с. 34], а «прогресивна і реакційна» тенденції у філософії Гегеля тлумачилися як «відображення двоїстості й залежності німецької буржуазії початку ХІХ ст. від феодалів» [там само, с. 38] (для повного переліку подібних «перлів» бракує місця). Особливо виразним «класово-партійний» підхід поставав у курсі історії соціальних учень, де вся світова суспільна думка виявлялася об'єктом вульгаризації і примітивного зведення до ролі «зброї» чи «служниці» інтересів того чи іншого класу (див.: [там само, с. 86—99], хоча, слід зазначити, класова пильність не зникала і з історії науки, в курсі якої розглядалися такі питання, як «класові суперечності і давня наука» [там само, с. 25], «ставлення різних класів до науки» [там само, с. 26], «боротьба навколо проблеми матерії та руху в ХVІІ ст. в Англії як відображення класової боротьби доби англійської революції» [там само, с. 29] тощо. Одним із важливих засобів формування «єдино правильного» погляду «червоної професури» на історію філософії, судячи з програм, мало стати повсякчасне звернення до «авторитетів» — Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, а також «глибоке знання» їх висловлювань з приводу тих чи тих історико-філософських питань; саме на них слід було орієнтуватися у вивченні будь-якої теми, що красномовно засвідчували списки рекомендованої літератури, які розпочиналися (а подекуди й обмежувалися) розлогим переліком творів класиків марксизму-ленінізму. Не забуваючи про настанову «політичної актуалізації», укладачі програм приділяли чималу увагу критиці не тільки чужоземних «буржуазних реакціонерів» і «фашистів», а й шойно викритих вітчизняних «ревізіоністів», «опортуністів», «меншовикуючих ідеалістів», «троцькістів», прищеплюючи майбутнім «червоним професорам» звичку натхненно викривати і таврувати вчорашніх колег, наставників і друзів²⁸.

²⁷ Доволі промовистою видається рубрикація розділів програми з історії античної філософії: «Зачатки боротьби матеріалізму та ідеалізму в ранніх школах», «Боротьба зрілих шкіл матеріалізму та ідеалізму», «Елліністично-римський період і боротьба матеріалізму та ідеалізму» (див.: [Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 10]).

²⁸ Достатньо показовою видається в цьому сенсі характеристика «хибних» інтерпретацій філософії Гегеля (для збереження колориту подаємо мовою оригіналу): «Третирование диалектической логики Гегеля в послегегелевской буржуазной философии и у философов II Интернационала. Механисты и их нигилистическая позиция в отношении гегелевской диалектики. Критика меньшевистствующего идеализма, переносящего в марксизм идеалистическую логику Гегеля. Реакционные попытки современной буржуазной фи-

Очевидно та ж сама настанова посприяла появі певних «пустот» і прогалин в історії філософської думки, з мапи якої раптом зникли не тільки окремі острови, а й цілі материки²⁹. Зрештою, у свідомості «червоної професури» мало міцно закарбуватися переконання в тому, що історія філософії є лише передісторією «єдино правильного» вчення, «передумовою, вступом до вивчення філософії діалектичного матеріалізму», і тільки в цьому має свій смисл і виправдання.

Що ж до самої «вершини» світової філософії, то у сходженні до неї кеврівною мала постати «методологічна» настанова: діалектичний матеріалізм є «найглибший, єдино науковий і революційний світогляд», найтіснішим чином пов'язаний як «з усім попереднім розвитком суспільного життя й усім розвитком науки», так і «з сучасним станом боротьби міжнародного пролетаріату й досвідом соціалістичного будівництва в СРСР і всім сучасним розвитком науки» [Юдин, 1935: с. 4]. Відповідно формулювалася й «методична» порада «прив'язувати» опанування діалектичного матеріалізму до вивчення «конкретного матеріалу з історії філософії, сучасного природознавства, світового робітничого руху і соціалістичного будівництва» [Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 47].

План і програма курсу діамату, запропоновані «червоним професорам» ще задовго до появи сумнозвісного розділу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» (з «Короткого курсу ВКП (б)»), автором якого вважають Йосипа Сталіна, окреслює той загальний тематичний і теоретичний каркас, на якому трималась уся будівля «*філософування по-радянськи*»: матеріалістична діалектика як філософська наука марксизму-ленінізму (три джерела і три складові марксизму; діалектичний матеріалізм як філософія пролетаріату; розв'язання основного питання філософії; діалектика як наука про загальні закони розвитку природи, людства і людського мислення; тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання у Гегеля на ґрунті ідеалізму і в марксизмі на ґрунті матеріалізму; єдність методу і світогляду, теорії і практики; партійність філософії тощо); марксистсько-ленінська теорія відображення; три закони діалектики (закон єдності протилежностей як ядро і суть діалектики; закон взаємного переходу кількості в якість; закон заперечення заперечення; категорії марксистсько-ленінської діалектики (сутність і явище; форма і зміст; можливість і дійсність; причиновість); матеріалістична діалектика і критика формальної логіки (див.: [там само, с. 48—62]) тощо.

лософии использовать фальсифицированную диалектику Гегеля» (див.: [Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 39]).

²⁹ Зокрема, це стосується як «депортованої» російської релігійної філософії, так і історії філософії на східнослов'янських теренах загалом.

У курсі історичного матеріалізму докладно з'ясовувалися історичні передумови і сутність «перевороту, здійсненого Марксом у поглядах на суспільство», вчення про суспільно-економічні формації, продуктивні сили і виробничі відносини, базис і надбудову, класи, класову боротьбу і державу (з особливим акцентом на «пролетарській диктатурі, як державі нового гатунку» та політиці, як «концентрованому виразі економіки»), теорія пролетарської революції, форми суспільної свідомості та завдання «культурної революції». Основними першоджерелами, як і в курсі діамату, слугували твори класиків марксизму-ленінізму (з-поміж них і Й. Сталіна). Для засвоєння ж тонкощів ідейної боротьби майбутні професори філософії знайомилися також із творами «ревізіоністів».

Як свідчать архівні джерела, умовам, у яких зрощувалася тогочасна «червона професура», сьогодні могли б позаздрити не тільки аспіранти. І лектори, і слухачі ІЧП (разом із родинами) користувалися численними пільгами і привілеями: квартири, продуктові пайки, закриті «розподільники», спеціальні дієтичні їдальні, ательє, медичне обслуговування, комфортний відпочинок — і все це в роки, затьмарені голодною смертю мільйонів нібито таких самих «радянських людей», але, мабуть, іншого, «нижчого» гатунку.

Щоправда, скільки б не «вигодували» передовий загін «бійців ідеологічного фронту», ефективність «інкубаторів» геть не відповідала партійним клопотам і витратам. Початковий рівень освіченості слухачів Інституту червоної професури був, здебільшого, настільки низьким, що лише двадцять відсотків із тих, хто розпочинав навчання, спромоглися на його завершення, причому жоден із випускників так і не підготував дисертації. Приміром, з випуску 1936 р. майже половину склали «трійчники» (див. докл.: [Стрижак, 2007: с. 317]).

Однак партійно-державне керівництво, не кажучи вже про «компетентні органи», вбачало глибинні чинники такої низької продуктивності «професорського виробництва», зовсім не у невідготовленості слухачів, а в їхній ідейній «гнилості», а ще більшою мірою — у «ворожій діяльності» викладачів і очільників Інституту червоної професури, цієї, вживаючи звичну лексику 1930-х рр., «зраї націоналістів», «шкідників», «ухильників», «троцькістів» та іншої «мерзоти»³⁰. І тих, хто стояв біля керма тогочасної радянської філософії в Україні, і тих, хто готувався зміцнити «український філософський фронт», спіткала лиха доля. Його бійців, що вціліли у роки «великого терору» (хоча й не уникли арештів і таборів), можна поррахувати буквально на пальцях. Для когось ціною життя виявилось невдале

³⁰ Викриттю «націонал-ухильницької» діяльності Інституту червоної професури ЦК КП(б)У присвятив спеціальну постанову (див.: [Про роботу Інституту червоної професури, 1934]).

формулювання, обвинувачення в «буржуазному націоналізмі» — за читання лекцій українською мовою, чи у «російському шовінізмі» — за російськомовний виклад, «примиренське ставлення» до викритого як «ворога народу» родича, випадкове фатальне знайомство, донос колеги, слухача чи сусіда. Хтось, не витримавши повсякденних цькувань, пішов з життя сам. На решту чекали тортури, розстріл, безіменна братська могила...

Семен Семковський, Володимир Юринець, Петро Демчук, Рувім Левік, Арташес Сараджев, Яків Розанов, Тодос Степовий, Зармайр Ашрафян, Олександр Мілославін, Олексій Адріанов, Олександр Бервицький, Степан Баранник... Ці та інші українські радянські філософи 1920-х—1930-х рр. майже не відомі сучасникам. Їхні імена так довго боялися промовляти вголос, що відомості про них сьогодні можна знайти хіба що в архівах. Чи потрібно шукати? Без сумніву так, попри те, що їхні «наукові праці» схожі, здебільшого, на «агітки», а подекуди — й «записки навіжених». Але й вони самі, і долі їх творців — незнищенна сторінка історії вітчизняної філософії, до того ж чи не найтрагічніша і така, що не повинна більше повторитися. Мабуть, саме заради цього вона і варта відтворення та осмислення.

Від «Короткого курсу» до тривалого застою: філософська освіта у лещатах ідеології

Цілком не дивно, що після чергової «зачистки філософського поля», здійсненої у 1930-х рр., роль головної «філософської» книги на довгі роки посів сталінський «Короткий курс історії ВКП (б)», вперше опублікований у 1938 р. і неодноразово перевиданий у кількості, здатній забезпечити інтелектуальні потреби мало не кожного радянського громадянина³¹. На тлі купки напівосвічених «червоних професорів» і навіть «академіків», завжди готових, за наказом керманіча, «перекопать весь навоз», Сталін міг нарешті почуватися справжнім і беззаперечним володарем «філософського Олімпу», — тих нечисленних фахівців, які потайки продовжували вважати його «цілковитим профаном у царині філософії» [Воспоминання академіка А.М. Деборина, с. 129], було завбачливо обеззброєно. Четвертий розділ згаданої книги («Про діалектичний та історичний матеріалізм»), попри всю його лапідарність, інтелектуальну «невибагливість» і жанр «цитатника», зажив слави «енциклопедії марксизму-ленізму», доступної і зрозумілої кожній радянській людині.

З кінця 1930-х рр. витвір сталінського «генія» стає не тільки взірцем для численних опусів доби «філософії — служниці ідеології», а й головним філософським підручником для вищої школи та основою пропагандист-

³¹ Упродовж 1938—1953 рр. цей «бестселер» мав триста одне (!) перевидання шістдесят'ятьма сімома мовами (загальна кількість примірників — понад сорок два мільйони).

ської діяльності партії. Згідно з відповідною постановою ВКП (б) від 14 листопада 1938 р. (див.: [О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП (б)»]), вивчення «Короткого курсу» мало скласти «фундамент» викладання марксистсько-ленінської теорії в межах дисципліни «Основи марксизму-ленінізму», на опанування якої партія відводила тепер сукупний обсяг годин, що раніше призначалися для викладу ленінізму і діалектичного та історичного матеріалізму. Відтоді центральною кафедрою радянських вузів постає кафедра марксизму-ленінізму.

Хоч як дивно, але саме за воєнного і повоєнного лихоліття відбуваються події, знакові для відновлення філософської освіти і науки на українських теренах: восени 1944 року в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка відкривається (після майже столітньої перерви) філософський факультет, а в 1945 р. під егідою Академії наук УРСР розпочинає свою діяльність Інститут філософії.

У 1940-х рр. філософський факультет КДУ, на який передбачався щорічний прийом шістдесяти студентів (див.: [Про утворення філософського та економічного факультетів у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка]), функціонував у складі трьох відділень — діалектичного та історичного матеріалізму, логіки і психології. Відкриття двох останніх було не випадковим — у 1946 р., за ініціативою Сталіна (колишнього семінариста, знайомого з предметами), ЦК ВКП(б) прийняв постанову про запровадження викладання логіки і психології у середній школі, що зумовило потребу в підготовлених для розв'язання чергового завдання партії фахівців (відділення логіки і психології було створено також і на філологічному факультеті). Навчальний процес з фахових дисциплін (а також викладання «основ марксизму-ленінізму» для студентів інших спеціальностей) забезпечували кафедри діамату та істмату, педагогіки, психології, історії філософії, логіки (з 1947 р.).

Розбудова філософського факультету, як і власне відновлення університетського життя у напівзруйнованому окупантами Києві, відбувалося за надзвичайно складних умов. Із довоєнних будівель університету вціліла тільки п'ята частина. Навчальні приміщення, устаткування, приладдя, бібліотека та її фонди, гуртожитки — усе, без чого неможливе повноцінне функціонування освітньої інституції, було знищено або виведено з ладу. В умовах відбудови університету, що потребувала тривалого часу, великих коштів і зусиль, аудиторні заняття доводилося проводити у три зміни.

Але проблема полягала не тільки у матеріальній злиденності й скруті повоєнних років: справжньому відродженню філософської освіти і науки на українських теренах не сприяв, на жаль, «дух часу», позначений розквітом сталінізму, розгортанням гучних ідеологічних кампаній і, відповідно, новими репресіями. Тоталітарна «машина» невпинно набирала обертів. З

середини 1940-х рр. науковці, літератори, митці потрапили під особливо пильний нагляд партійного керівництва, що заходилося наводити лад в усіх сферах культурного життя. Сумнозвісні постанови ЦК ВКП (б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (1946), «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення» (1946), «Про кінофільм “Большая жизнь”» (1946), «Про оперу “Великая дружба” В. Мураделі» (1948), «Про журнал “Крокодил”» (1948) та ін. мали свої «віддзеркалення» і на українських теренах — резолюція ЦК ВКП (б) про серйозні недоліки і помилки в роботі українських комуністів, ухвалена в липні 1946 р., стимулювала цілу зливу тогорічних «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У («Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» та ін.). До обвинувачень «загальносоюзного» значення (передусім у «гнилій безідейності та аполітичності») традиційно додавався і місцевий «колорит» — в українських наукових, літературних і мистецьких колах з новою силою розпочалося полювання на «буржуазних націоналістів». Боротьба з «буржуазною ідеологією», особливо запекла за часів керівництва Лазаря Кагановича (1947), вже наступного року, відповідно до інструкцій «з центру», переростає у кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», «безродним космополітизмом», «єврейським буржуазним націоналізмом». Розгортається боротьба за викорінення «реакційно-ідеалістичної вейсманістської (менделівсько-морганівської)» біології, релятивістської космології, теорії резонансу в квантовій хімії, «агностицизму і суб’єктивно-ідеалістичних перекручень» у фізіології та медицині. Від запланованого розгрому «ідеалістичних теорій» відносності і квантової механіки радянських фізиків урятувало тільки випробовування атомної бомби.

Відкриваючи нові ідейні «фронти» в усіх сферах науки і культури, у царині філософії партійне керівництво сягнуло, здавалося, граничної межі. Низкою спеціальних постанов, оприлюднених у 1944—1945 рр. («Про недоліки в науковій роботі в галузі філософії», «Про організацію науково-просвітницької пропаганди», «Про недоліки і помилки в освітленні історії німецької філософії кінця XVIII і початку XIX ст.», «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Саратовському державному університеті імені М.Г. Чернишевського»), ЦК ВКП(б) висував перед «передовим загоном ідеологічних бійців» завдання повсякчасного увиразнення принципової протилежності буржуазного і пролетарського світоглядів, незаперечних переваг радянського соціалістичного ладу, підсилення класового і партійного підходу в науковій і викладацькій діяльності. «Батьківська опіка» простиралась і на цілком конкретні фахові питання — зокрема, у царині історії філософії. Рішенням партії, наприклад, німецька класична філософія проголошу-

валась «аристократичною реакцією» на матеріалізм французьких мислителів і буржуазну революцію у Франції кінця XVIII ст.»³² Масштабна дискусія щодо книги Григорія Александрова «История западноевропейской философии» (1946), організована і проведена, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1947 р., в Інституті філософії АН СРСР у червні 1947 р. під особистим керівництвом Андрія Жданова і за участі ще двох секретарів ЦК ВКП(б) — Олексія Кузнецова і Михайла Суслова³³, стала зручним приводом не тільки для нагадування про відповідальну роль філософів як «передового загону ідеологічних працівників», а й для проголошення ключової тези «політичного моменту», згідно з якою справжня причина відставання на «філософському фронті» пов'язана не з об'єктивними, а з суб'єктивними чинниками — в першу чергу, з «низькопоклонством» перед буржуазною філософією. З пошуками «філософів-космополітів» не забарилися: вже у березні 1949 р. керівництво Інституту філософії АН СРСР доповідало секретаріату ЦК ВКП(б) про «заходи», вжиті щодо їх виявлення і викриття. До переліку «викритих» під час дводенного засідання Вченої ради і дводенних партійних зборів Інституту потрапили Боніфатій Кедров, Захарій Каменський, Володимир Біблер, Бернард Биховський, Сергій Рубінштейн, Олексій Кривелєв, Михайло Лившиць³⁴ і навіть такі віддані «партійці», як Марк Мітін і Марк Розенталь. При цьому директор Інституту філософії Г. Александров (у кращих «покаянних традиціях» сталінських часів) піддав критиці «помилкові положення» власної книги — не тільки «об'єктивістський підхід до історії філософії» і «змазування протилежності пролетарського і буржуазного світоглядів», а й той глибоко «ганебний» факт, що в праці з історії західноєвропейської філософії «оминув питання історії російської філософії» (див.: [Письмо руководителей Института философии АН СССР и журнала «Вопросы философии»]).

У вирі тогочасної «ідеологічної істерії» опинилися, звісно, й освітні інституції, в тому числі — Київський університет: наприкінці 1940-х рр. пильне ЦК КП(б)У систематично викривало його «серйозні помилки в

³² Це рішення було нав'язано сумнозвісним «ревизуванням» виданого у Москві 1943 р. третього тому «Истории философии», що був заборонений за грубі помилки в інтерпретації німецької класичної філософії, а його наклад пущений під ніж.

³³ Згадана дискусія була вже другою — першу, проведenu Інститутом філософії у січні 1947 р., ЦК ВКП (б) визнало «куцою та неефективною» (див.: [О дискуссии по книге тов. Александрова «История западноевропейской философии»]).

³⁴ Усіх цих осіб було звільнено з Інституту. Ще раніше, згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 3 березня 1949 р., Б. Кедрова було усунуто з посади головного редактора журналу «Вопросы философии», яку він обіймав з дня заснування журналу у липні 1947 р.

галузі ідеологічного виховання студентства»³⁵, на «виправлення» яких тогочасне університетське керівництво, викладачі та студенти змушені були витратити весь свій творчий потенціал. Неусипний партійний контроль за навчальним процесом і науковою роботою, запровадження практики набору студентів на «ідеологічні» факультети за партійними і комсомольськими рекомендаціями, систематичні «чистки» студентських і викладацьких кадрів³⁶, нескінченні збори і засідання підрозділів, агітаційні семінари і регулярні політінформації, відвідання викладачами Вечірнього університету марксизму-ленінізму — таким є повсякденне життя КДУ кінця 1940-х рр. Упродовж одного тільки 1948 р. університет провів близько сорока «ідейних» конференцій (з нагоди 100-річчя Маніфесту Комуністичної партії, 30-річчя ЛКСМУ, «Біографія Сталіна та його твори», «Про радянський патріотизм», «Занепад західної культури», «Жити і працювати за Іллічем» та ін.), участь у яких була обов'язком кожного викладача і студента (за кожним було закріплено тему; всі доповіді і виступи стенографувалися; зміст стенограм пильнувався парткомом).

Характерно, що попри повсякденну боротьбу з «буржуазною ідеологією», «низькопоклонством» і «космополітизмом», Київському університету ніяк не вдавалося заслужити схвалення вищого партійного керівництва, з точки зору якого ця боротьба мала носити більш радикальний характер. Приміром, «формальний» характер кампанії проти «низькопоклонства» в КДУ вбачали вже в тому, що статті, надруковані в університетських наукових збірниках, містили не тільки україномовні, а й англійські назви та резюме. Як ще одне свідчення «угодництва перед Заходом» і недостатнього «утвердження пріоритетів радянської науки і культури» партія оцінила видання монографії зі списком іноземної літератури на двадцяти двох сторінках³⁷. То ж чи дивно, що звичка орієнтуватися виключно на «вітчизняні» видання, прищеплена за тих часів і відтворювана у наступних поколіннях викладачів і науковців, і досі превалює в гуманітарному середовищі?

Особлива відповідальність за якість ідеологічно-виховної роботи в університеті покладалась, ясна річ, на філософський факультет, що забезпечував викладання основ марксизму-ленінізму для студентів усього університету. Про вагу цієї дисципліни особливо попереджав наказ Міністерства

³⁵ Йдеться, зокрема, про постанови Політбюро ЦК КП (б)У «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи ВУЗів УРСР» від 12 вересня 1947 р. та «Про роботу партійної організації КДУ» від 30 листопада 1947 р.

³⁶ Особливо «вагомою» підставою для звільнення чи виключення з тогочасного університету вважалося перебування на окупованій території.

³⁷ Див.: [Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — Державний архів Київської області. — Ф. П-158. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 15, 171 — 173].

вищої освіти (МВО) СРСР від 21 вересня 1948 р. «Про заходи вищих навчальних закладів у зв'язку з десятиліттям від дня виходу в світ “Краткого курса истории ВКП(б)” та постанови ЦК ВКП(б) “О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП(б)”», а також інші міністерські документи тих часів (зокрема, «О мерах по улучшению преподавания основ марксизма-ленинизма»). Викладання «головної дисципліни» перебувало під постійним контролем парткому університету і вищого партійного керівництва й час від часу було предметом гострої критики (хіба може бути спокій на «ідеологічному фронті!»)³⁸. Особливо це стосувалося семінарських занять, які проходили, як стверджувало начальство, «нудно і нецікаво, без активної участі студентів»³⁹. Така оцінка, до речі, видається цілком гідною довіри. Адже у вчорашніх фронтовиків, що становили кістяк тогочасного студентства, пустопорожні виклади «червоних професорів», сповнені суцільних «гасел» («...тму проблем здесь освещали в словопреньях: что глуп Эйнштейн, вредитель Бор, а физик — не макроприбор, а социальное явление» [Копылов Г.]), навряд чи пробуджували філософські зацікавлення. Тим більше, що вся «філософія» в ті часи зводилася до відтворення «мантр», складених із чотирьох рис діалектики і трьох рис матеріалізму.

Попри те, що процес десталінізації, розпочатий за часів хрущовської «відлиги», приніс із собою певне послаблення «ідеологічного терору», філософська освіта в УРСР, так само як і в інших радянських республіках, продовжувала залишатися в міцних лещатах ідеології й, відповідно, неусипного партійного контролю та керівництва (і така ситуація, зауважимо, зберігалася до часів перебудови). На відміну від академічних інституцій, вищі навчальні заклади мали своєю місією передусім виховання «будівничих комунізму», а викладання філософських дисциплін завжди розглядалось як один із головних «ідейно-виховних» інструментів, справність і надійність якого мала завжди залишатися поза сумнівом.

³⁸ Про характер цієї критики дає уявлення, зокрема, незадовільна оцінка роботи університетської комісії з прийому кандидатських іспитів з історії філософії і діалектичного та історичного матеріалізму, надана газетою «Правда Украины» (органом ЦК КП(б)У) 7 грудня 1951 р.: «По истории философии, например, из пяти вопросов только один, иногда два, относятся к философским работам Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина, а три-четыре вопроса — к периоду домарксистской философии. Почти каждого экзаменуемого обязательно спрашивают о философии Канта и Гегеля, и в то же время часто не задают ни одного вопроса по философским произведениям тов. Сталина. И по истории философии, и по диалектическому и историческому материализму чрезвычайно редко попадают вопросы о философском значении работ Мичурина, Павлова, Лепешинской, нет вопросов, требующих разоблачения американско-английской реакционной философии и т.д.» (ІР НБУВ. — Ф. 33. — № 1951 [Маслов С. И.] К истории Киевского университета. Вырезки из газет, отдельные номера газет 1911—1956).

³⁹ Див.: Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — Державний архів Київської області. — Ф. П-158. — Оп. 2. — Спр.39. — Арк. 4.

Якщо говорити про певні структурні зміни у системі філософської освіти середини 1950-х — середини 1980-х рр. (хоча вживати термін «філософська освіта» щодо тих часів можна тільки з великою часткою умовності), то вони, звісно, були. Зокрема, з 1956 р., згідно з постановою ЦК КПРС, замість курсу основ марксизму-ленінізму в усіх радянських вузах було введено три загальнообов'язкових дисципліни — історію КПРС, політекономію, діалектичний та історичний матеріалізм. На вивчення діамату та істмату в навчальних планах студентів нефілософських спеціальностей відвели два роки (чотири семестри). Згодом перелік «суспільних» дисциплін у вузах поповнили факультативні курси марксистсько-ленінської етики, марксистсько-ленінської естетики, наукового атеїзму. З 1963 р. було запроваджене загальнообов'язкове викладання наукового комунізму (із складанням держіспиту). У 1967 р. марксистсько-ленінська філософія ввійшла до складу кандидатських іспитів для аспірантів і здобувачів усіх спеціальностей.

Упродовж 1950-х — 1980-х рр. відбуваються і перманентні реорганізаційні зміни на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка — єдиний у радянській Україні інституції, що готувала, як зазначалося в дипломах її випускників, «філософів, викладачів філософських дисциплін». Залишаючи за межами цієї розвідки хронологію й перипетії цих змін, загальні риси яких відтворено в монографічній літературі (див.: [Конверський, Бичко, Огородник, 2005: с. 216—275]), відзначимо, що часи перебудови факультет зустрів у складі трьох відділень, здійснюючи фахову підготовку не тільки філософів, а й психологів і наукових комуністів. За сорокарічний період існування філософського факультету його професорсько-викладацький склад зріс у десять разів⁴⁰, значно збільшилась і кількість його кафедр⁴¹. Усталилася, зрештою, й змістова складова фахової філософської освіти, зміни в якій відбувалися згідно з політичною доцільністю, визначеною й освяченою партійно-державним керівництвом. До переліку професійних дисциплін, що їх вивчали майбутні «філософи» 1980-х рр., належали діалектичний матеріалізм; історичний матеріалізм; історія домарксистської філософії; історія філософії народів СРСР; історія марксистсько-ленінської філософії; критика сучасної бур-

⁴⁰ Станом на 1982 р. на кафедрах філософського факультету КДУ працювало понад сто викладачів (з них — шістнадцять докторів і сімдесят кандидатів наук) (див.: [Философская мысль в Киеве, с. 294]).

⁴¹ На середину 1980-х рр. у складі філософського факультету функціонувало дванадцять кафедр: діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, історії філософії та логіки, етики та естетики, філософії гуманітарних факультетів, філософії природничих факультетів, психології, педагогіки, історії і теорії атеїзму, наукового комунізму гуманітарних факультетів, наукового комунізму природничих факультетів, комуністичного виховання.

жуазної філософії і соціології; логіка (формальна, математична, некласична); загальна історія культури; марксистсько-ленінські етика та естетика; історія і теорія атеїзму; філософські проблеми природознавства; методологія, методика і техніка соціологічних досліджень; психологія; педагогіка вищої школи; методика викладання філософії. Значний обсяг часу було відведено на вивчення ідеологічних дисциплін (дворічний курс історії КПРС, політекономія капіталізму; політекономія соціалізму; науковий комунізм; комуністичне виховання; контрпропаганда). Упродовж кількох років опановувався доволі потужний цикл природничо-наукових курсів (біологія, фізіологія вищої нервової діяльності, фізика, вища математика). Вибір іноземної мови (англійська, французька, німецька, іспанська) здійснювався на першому курсі (їх вивчали впродовж усіх п'яти років навчання). Останні «штрихи» до портрета «філософа» надавали, за тогочасними канонами, військова підготовка і фізичне виховання, часу на які теж не шкодували (хоча не знаходили його для давніх мов, світової і вітчизняної історії, історії світової літератури та інших гуманітарних дисциплін, більш значущих для філософського фаху). Заняття проводили за традиційними формами (лекції, семінари). Доволі значну увагу приділяли педагогічній і соціологічній практиці. Останній семестр відводили на підготовку дипломної роботи.

На наше переконання, обговорювати всерйоз наведений вище перелік — усе одно, що бити лежачого. Демонтаж радянської системи та її осердя — марксистсько-ленінської ідеології — перетворив на химеру левову частку того «багажу знань», що його пропонували філософські факультети радянського зразка. І твердження це, мабуть, належить до «самоочевидних істин». Йдеться, звісно, не тільки про одіозні науковий комунізм, історію партії чи інші дисципліни, вивченню яких надавався глибоко сакральний смисл (за відсутності в них смислу як такого). Йдеться про те, що досягнення власне філософських дисциплін (історії філософії, етики, естетики та ін.) відбувалося у вочевидь ненормальний спосіб — у системі координат «єдино правильного» вчення, у безповітряному просторі зашореного й відірваного від реального життя «схоластичного теоретизування», в ізольованості не тільки від сучасної, а й, по суті, від класичної світової традиції, дозованої і препарованої в межах наявних російськомовних перекладів чи далеких від адекватності інтерпретацій «посвячених». Відсутність прямого доступу до значного масиву першоджерел (не тільки західних, а й вітчизняних), що ускладнювала, а подекуди унеможливлювала, процес самоосвіти (без якого годі й говорити про здобуття філософської освіти), обмеженість вибору напрямків самостійних студій, культивування звички до розмірковування «в межах» та редукція критичної настанови, як передумови філософського мислення, до банального поділу на «правильне» і «хибне», «своє» і «чуже» — усі ці реалії радянської філософської освіти навряд чи варті наслідування.

Звісно, вдаючись до «персонального» виміру проблеми, ситуація не виглядає суцільною драмою. З-поміж маси «слухняних», нездарних чи байдужих завжди траплялися талановиті, захоплені та допитливі, інтелектуали за покликанням, а не за «рекомендацією обкому». І таких філософський факультет Київського університету дав чимало. Але зважаючи на загальне «сіре тло», породжене проектом «масовизації» філософського фаху⁴², розпочатим на вітчизняних теренах у радянські часи й транспонованим у сьогодення, навряд чи варто записувати фахову культуру окремих його вихованців «на рахунок закладу».

Звісно, з-поміж викладачів філософського факультету радянських часів траплялося чимало яскравих особистостей: хтось викарбовувався у пам'яті студентів своїми розумовими чеснотами і знанням предмета, хтось — загальною ерудованістю і культурою, хтось — ораторською майстерністю, хтось — людськими якостями і моральними вчинками. Шкода, що на їхню долю випали не кращі часи. Науковий і педагогічний потенціал багатьох із них не отримав належних умов для реалізації.

У світлі дедалі частіших спроб «реабілітації» радянської філософії, що підміняють аналіз цього, без сумніву, цікавого з історико-філософської точки зору феномену, довжелезним переліком «здобутків» і «геніально прихованих прозрінь», породжених натхненням «хрущовської відлиги», варто звернути увагу на те, що знайомство з реліктами університетської філософії пізньорадянської доби далеко не створює ані враження масового «філософського дисидентства», ані численних «вагомих досягнень». Процес десталінізації і «празька весна» зробили «систему» гнучкішою, чутливішою до вимог елементарного здорового глузду й віртуознішою в засобах підтримання себе «на плаву». Одним із таких засобів і постала дозована лібералізація філософського мислення, що сприяла певним зрушенням у філософській науці 1960-х — 1980-х рр. Але ні «система», ні філософська наука не втратили своєї «радянськості», залишаючись у межах власної принципово ідеологічної самовизначеності. Ще більшою мірою це стосується сфери філософської освіти, завжди значно консервативнішої, ніж сфера філософської науки.

Власне, а чи змінилося щось у вітчизняній університетській філософії зазначеної доби? Хіба що «кількісні» показники — стало більше кафедр, дисциплін, викладачів, студентів, аспірантів, докторів, професорів, публікацій, наукових заходів, періодичних фахових збірників (тільки Київський

⁴² У 1975 р., приміром, філософський фах у СРСР здобувало 4370 студентів, того ж року випущено 705 дипломованих філософів. У 1976 р. у вищих навчальних закладах працювало 13745 викладачів філософії, з них 531 доктор і 6554 кандидати філософських наук (див.: [Огурцов, 1977]).

університет запровадив їх більше півдесятка). Що ж до «якісних» змін, то їх, власне, не відбулося. Ті самі партійні «квоти» і «рекомендації» при вступі, ті самі партійні контроль і керівництво всіма ланками факультетського життя, той самий партквиток як «пропуск» у наукове і викладацьке життя, та сама боротьба з «буржуазним націоналізмом» і «буржуазною ідеологією», той самий «ідейно-виховний» зміст викладання і пропагандистський пафос, та сама «стурбованість» виконанням чергових директив партійних пленумів та з'їздів і організація їх вивчення під час семінарських занять з кожного предмета⁴³, те саме рясне цитування «авторитетів» (включно з черговим генсеком і членами політбюро), та сама схоластизованість філософського дискурсу, знесиленого зловживанням «хитрощами розуму», ті самі «наукові теми», пристосовані до розв'язання актуальних завдань радянського будівництва, той самий офіційний підручник з «Основ марксистсько-ленінської філософії» (1962), за редакцією того самого академіка Федора Константинова, відтворюваний масовими накладами до середини 1980-х рр. Зрештою, можна, примруживши очі, чимало згадувати про «здобутки», а можна просто погортати програми курсів і плани семінарських занять, дбайливо доправлених до архівів.

Що ж до перших помітних кроків у напрямку трансформації філософської освіти, то вони пов'язані із процесом «перебудови», який охопив радянське суспільство з другої половини 1980-х рр. Але ці кроки — особлива тема, що потребує спеціальної розвідки...

ЛІТЕРАТУРА

- Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років // Педагогічний дискурс. — 2007. — Вип. 2. [Електронний документ].— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_02/adamsky.pdf
- Богдашина О., Сазонова І. Інститут червоної професури: історія створення, соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932—1937 рр.). [Електронний документ].— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_02/adamsky.pdf
- Воспоминания академика А.М. Деборина // Вопросы философии. — 2009. — № 2. — С. 113—133.
- Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ / Общ. ред. Ю.П. Сенокосова. — М.: АО Изд. группа «Прогресс»-«Культура», 1995. — 416 с.

⁴³ Особливо важливе значення надавалося постановам ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), а також постанові ЦК КПУ «Про заходи щодо подальшого розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшення її викладання у вузах республіки» (1969).

- Декрет Совета Народных Комиссаров от 4 марта 1921 г.* «Об установлении общего научного минимума, обязательного для преподавания во всех высших школах РС.Ф.С.Р.». [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=9537>
- Заключение ГПУ о высылке Н.А. Бердяева* // Хрестоматия по истории России. 1917—1940/ под ред. проф. М.Е. Главатского. — М.: АО «Аспект Пресс», 1994. — С. 262—263.
- Ильин И.А.* Собрание сочинений: Дневник. Письма. Документы (1903 — 1938). — М.: Русская книга, 1999. — 605 с.
- Конверський А.Є., Бичко І.В., Огородник І.В.* Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 336 с.
- Копылов Г.* Евгений Стромынкин. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://guker.info/lit/strom/strommain.htm>.
- Кузьменко М.М.* Научно-педагогична інтелігенція УСРР 20-х—30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 — історія України. — Х., 2005. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://disser.com.ua/contents/28580.html>.
- Макаров В.Г.* Архивные тайны: интеллигенция и власть // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 126—144.
- О дискуссии по книге тов. Александрова «История западноевропейской философии».* 22 апреля 1947 г. // Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)-КПСС 1922—1991/ 1922—1952/ Сост. В. Д. Есаков. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 344—345.
- О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП(б)”.* [Электронный документ]. — Режим доступа: http://www.newsman.tsu.ru/library/main/kuznetsov_history_of_russian_journalism_1917_2000/reading_book/7.htm.
- Огурцов А.П.* Философское образование // Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — Т. 27. Ульяновск—Франкфурт. — М.: Советская энциклопедия, 1977. [Электронный документ]. — Режим доступа: http://bse.chemport.ru/filosofskoe_obrazovanie.shtml
- Очеретянюк В.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації») // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 240—252.
- Письмо руководителей Института философии АН СССР и журнала «Вопросы философии»* Г.М. Маленкову по вопросу борьбы с космополитизмом. 21 марта 1949 г. // Сталин и космополитизм. 1945 — 1953. Документы Агитпропа ЦК. — М.: МФД: Материк, 2005. — С. 325—329.
- Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918* «О передаче всех учебных заведений в ведение народного комиссариата по просвещению». [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=3282>
- Препроводительная записка И.С. Уншлихта И.В. Сталину* с приложением протокола заседания Комиссии Политбюро ЦК РКП(б) и списков деятелей интеллигенции, подлежащих высылке. 2 августа 1922 г. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/10/56067>
- Прилуцький В.* Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 16. — С. 147—162.
- Про набір до інститутів червоної професури в Москві* // Комуніст. — № 97 (4469). — 26 квітня 1934 р. — С. 4.

- Про роботу Інституту червоної професури* // Комуніст. — № 104 (4476). — 6 травня 1934 р. — С. 1.
- Про утворення філософського та економічного факультетів у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка*. Постанова Ради Народних комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У № 609 від 29 травня 1944 // Філософський факультет (документи та матеріали). — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 179.
- Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии*. — М.: Соцэкгиз, 1935. — 107 с.
- [*Протокол допроса А.С. Ланде-Изгоева*, произведенного в Главном Политическом Управлении 17 августа 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 135—137.
- [*Протокол допроса Л.П. Карсавина*, произведенного в Главном Политическом Управлении 18 августа 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 130—132.
- [*Протокол допроса Ф.А. Степуна*, произведенного в Главном Политическом Управлении 22 сентября 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 123—125.
- Ряппо Я.П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. — Х.: Держвидав України, 1927. — 125 с.
- Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 244—252.
- Стрижак Є.* Інститут червоної професури (1929—1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17. — С. 307—319.
- Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р.* // Комуніст. — № 103 (4475) від 5 травня 1934. — С. 4.
- Философская мысль в Киеве (историко-философский очерк)*. — К.: Наукова думка, 1982. — 360 с.
- Юдин П.* От института красной профессуры философии // Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. — М.: Соцэкгиз, 1935. — С. 3—4.
- Юринец В.* Философский фронт на Украине // Под знаменем марксизма. — 1930. — № 5. — С. 129—138.

Марина Ткачук — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів — історія університетської та духовно-академічної філософії на українських і російських теренах; методологічні проблеми історико-філософського пізнання.
